

מיכל גבעוני, אתיקת העדות: היסטוריה של בעיה. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2015. עמ' 214.

עמוס גולדברג

בשבוע האחרון של חודש יולי 2016 ביקשו אנשי "שוברים שתיקה" לקיים פעילות ציבורית במתנ"ס עירוני בחיפה. המפגש המתוכנן עורר התנגדות בקרב חלק מחברי העירייה, והם דרשו לבטלו בטענה שאין להשכיר מתנ"ס עירוני למטרות של פעילות קיצונית ומפלגת. אל הדרישה הצטרף גם ארגון "מילווימניקים בחזית" שהיושב בראשו, עמית דרי, טען: "לא ייתכן שארגון שמפיץ שקרים על לוחמי צה"ל יקבל במה במתנ"ס עירוני הממומן מכספי ציבור".¹ הטענה שארגון "שוברים שתיקה" מפיש שקרים הפכה, כך נדמה, למוזהה לחלוטין עם הדימוי הציבורי של הארגון.

אפיזודה זו היא חלק ממסע ההשמצות הבוטה נגד "שוברים שתיקה", והיא מדגימה היטב שני היבטים של מוסד העדות מאז ראשית המאה ה-20: מצד אחד, העדות נעשתה דומיננטית ביותר בחיים הציבוריים והפוליטיים בחלקים נרחבים של העולם; מן הצד האחר, העדות המודרנית כרוכה בפרדוקס יסודי. דווקא העדות, שהיא צורת השירה המתימרת להיות מחויבת יותר מכל צורה אחרת לאמת רפרנציאלית, מתקשה לפלס את דרכה אל נמעניה התופסים אותה לעתים קרובות כשקר. הדבר בולט במיוחד במקרה של "שוברים שתיקה", משום שהארגון גבה מאות עדויות, והוא מתהדר במנגנון האמות וההצלבה הקפדניים שפיתח ואיש עדיין לא הצליח להפריך ולו אחת מהן. העדות היא אפוא בעיה הן לדובריה (העדים) והן לנמעניה (ציבור כלשהו), ולכן היא גם בעייתו של הפילוסוף ושל ההיסטוריון. הסיבה לכך היא שהעדות מעלה סדרה ארוכה של שאלות יסוד: מה היא בכלל העדות וכיצד הבינו אותה ב-100 השנים האחרונות? מה ההיסטוריה שלה? כיצד היא מקבלת את תוקפה? אילו שיחים התהוו סביבה? אילו מכשולים עליה

1 <http://news.walla.co.il/item/2981485>

* ד"ר עמוס גולדברג, החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: amos.goldberg@mail.huji.ac.il

לעבור כדי להגיע לנמעניה? מה מטרתה? מה הם כשליה האינהרנטיים? ומה האתיקה העומדת בבסיסה?

ספרה המצוין של מיכל גבעוני "אתיקת העדות: היסטוריה של בעיה" מתמודד באופן אנליטי והיסטורי עם חלק מן השאלות הללו. זה חיבור חד, חריף, עשיר ומבוסס מאוד, גם אם מטבע הדברים חלקי, של הבעיה המכונה "עדות", הנוגעת פעמים רבות בעצביהן החשופים של הזהות ושל הפוליטיקה המודרנית. בסקירה זו אנסה לעמוד על כמה מטענותיה המרכזיות והרדיקליות של גבעוני, אם כי לא אוכל כמובן לעשות צדק עם העושר ועם העומק הרב של החיבור החשוב הזה. למען הגילוי הנאות אציין ששימשתי כעורך מלווה לספר מטעם הוצאת הספרים של מכון ון ליר.

את ספרה של מיכל גבעוני ניתן לקרוא בשלוש קריאות לפחות: כחיבור היסטורי המשרטט חלק מן הגנאלוגיה של מושג העדות במאה ה-20 ובמאה ה-21, כחיבור פילוסופי הטוען טענה אתית בנוגע לעדות המודרנית וכחיבור של ביקורת נוקבת על מושג העדות הפוסט-סטרוקטורליסטי שהתפתח בעיקר מתוך העיסוק בעדויות השואה היהודית. נדמה לי שדווקא הקריאה האחרונה היא הקולעת ביותר לאופיו של הספר, ללהט המפעם בו ולמבנה הטיעון המוצג בו. משום כך אפתח בכך אך אתייחס בהמשך בקצרה גם לממדיו האחרים של הספר.

הפרק השני של הספר בונה את מושא הביקורת של הספר כולו. פרק זה, שהוא גם הארוך ביותר בספר, הוא סקירה אנליטית, תמציתית ובהירה של ההגות הפוסט-סטרוקטורליסטית על מושג העדות, כפי שנוסח בהקשרה של השואה היהודית והפך להיות מזוהה יותר מכול עם המושג עצמו. בהערת אגב אציין שבשל כך הפרק הוא מבוא מצוין להגות זו. הדוברים המרכזיים שגבעוני סוקרת הם הפילוסוף ז'אן פרנסואה ליוטאר בחיבורו "הדיפרנד", הפילוסוף ג'ורג'יו אגמבן בעיקר בספרו "מה שנותר מאשוויץ" והפסיכואנליטיקאי האמריקני, דורי לאוב, וחוקרת הספרות והתאורטיקנית, שושנה פלמן, בספרם רבי-ההשפעה "עדות". גבעוני טוענת בצדק רב שהם הפכו, כל אחד בדרכו, את העדות למעין מטפורה רבת-עוצמה למשבר הייצוג שהעסיק באופן אובסיבי את ההגות הפוסט-סטרוקטורליסטית מאמצע שנות ה-80 של המאה הקודמת ועד השנים האחרונות.

עבור ליוטאר, העדות, ובעיקר העדות על אשוויץ, היא ביטוי לכך שהעדים "אינם יכולים לנסח את קובלנותיהם לפי כלליה של סוגת השיח שנועדה לכך ולקדם צדק מתקן בעניינם" (עמ' 62). משום כך העדות מסמנת יותר מכול את חולשתה המובנית להופיע בזירה הציבורית ולזכות את בעליה בהכרה ובפיצוי הראויים. עבור אגמבן, העד הוא דימוי לסובייקטיביות המודרנית השסועה שבלב-לבה מצויים הפער ואי-ההלימה בין הגוף האינדיבידואלי לבין ה"אני" הדובר. המוזלמן, דמות פרדיגמטית בעיני אגמבן, חווה את עצמו ואת גופו באפן האותנטי ביותר מחוץ לשפה. משום שתודעתו כבר מטושטשת כל כך, או מוטב לומר מרוטשת, אין הוא יכול להכיל את הסובייקטיביות שלו במסגרת הכללים הלשוניים. משום כך העדות, כמו המוזלמן, היא סובייקטיבית

ודה־סובייקטיזציה בעת ובעונה אחת. עבור לאוב ובעיקר עבור פלמן, הנסמכת על תפיסת הטראומה של הפסיכואנליטיקן הצרפתי, ז'אק לאקאן, העדות היא סוג של מבצע שבלבו חור שחור של התנסות שאינה נגישה לתודעה. משום כך השואה היא "אירוע ללא עד". גם כאשר העדים מספרים את כל שהתרחש ומרבים בפרטי פרטים מדויקים מבחינה עובדתית, את הליבה הטראומטית של האירוע אין הם יכולים לתעד.

גבעוני יודעת להעריך את משמעות הפרויקט הפילוסופי פורץ הדרך של הוגים אלו, שחילצו את מושג העדות מדיון משפטי גרידא. ואולם, בה בעת היא מותחת עליהם ביקורת חדה ונוקבת, שכן הישגה של אותה הגות בא "במחיר אובדן הספציפיות של העדות כמוסד מוסרי ופוליטי" (עמ' 55). יש לכך השלכות חמורות ואולי אף הרות אסון, משום ש"העדות" מוזהה כמעט לחלוטין עם אירוע מסוים אחד שהתרחש בזמן עבר – השואה היהודית, ו"העדים" מוזהים עם קבוצה אתנו־דתית אחת מיוחדת – היהודים. "העדות" מנותקת אפוא מן המישור הפוליטי הקונקרטי ומן הדרישה הפוליטית להתערב באמצעות פרקטיקת העדות במציאות של אסון ואלימות המונית. האתיקה של העדות, בעיקר אצל פלמן ולאוב, מחויבת לאמפתיה כלפי העדים וכלפי הזיכרון הטראומטי ופחות להתערבות במצבי חירום קטסטרופליים הדורשים התערבות פוליטית כדי למנוע "רעות מיותרות" הגורמות סבל רב לאנשים רבים בשר ודם. מושג העדות הפוסט־סטרוקטורליסטי פונה אפוא בראש ובראשונה אל העבר, ולא אל התערבות נדרשת בהווה ובעתיד. זו עדות שחסרות בה הדרישה והתביעה הפוליטית של עדויות כמו של "שוכרים שתיקה" לדוגמה, ומשום כך היא קלה לעיכול ואולי אף מנחמת באופן מלנכולי למרות כל הסיבוך התאורטי. ניתן אף לומר, וגבעוני איננה אומרת זאת במפורש, שתפיסת העדות הפוסט־סטרוקטורליסטית, המייחדת את עדי השואה, משמשת במציאות הישראלית כמחסום בפני האזנה והפנמה של העדויות הפוליטיות הדורשות התערבות בהווה הישראלי.

אל מול מודל אימפריאליסטי זה גבעוני מציבה שני מודלים היסטוריים חלופיים, ידועים הרבה פחות, של עדות, המפקיעים את בלעדיותה של הפרשנות הפוסט־סטרוקטורליסטית הבעייתית על מובנו של המושג. הפרק השלישי עוסק במפעל העדויות העצום של הצרפתי נורטון קרו. קרו היה מלוחמי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה חיבר את ספרו המונומנטלי "עדים". בספר סקר קרו 304 ספרים מז'אנרים שונים של לוחמים שמילאו חלק פעיל בקרבות והעידו על חוויית המלחמה. מטרתו של הספר הייתה לברור רק את העדויות המהימנות לגמרי מבחינה עובדתית, שהציגו את חוויית המלחמה כהווייתה ולא התפתו למיתוסים של האדרה לאומנית ואחרת, כפי שהיו לדידו השקרים הנפוצים והבלתי נסבלים של המלחמה. הוא האמין שלעדויות האמת שסינן יש תפקיד היסטורי ופוליטי: "להסיר את הקסם מעל המלחמה ולהחליש את כוח המשיכה שלה באמצעות עדויות ריאליסטיות המתארות את אלימותה המונוטונית ומתמקדות ב'מקרים הכלליים' ולא במצבים יוצאי הדופן..." (עמ' 107). מודל העדות של קרו שונה

לגמרי מן המודל הפוסט־סטרוקטורליסטי במיסודו, בתנועתו האפיסטמולוגית, באתיקה ובכוונתו המודעת להתערב, גם אם בעקיפין, במציאות הפוליטית.

הפרק החמישי של הספר מציג מודל נוסף. מדובר כאן בעדות הומניטרית של הארגון "רופאים ללא גבולות", שכחלק מפרקטיקת הסיוע ההומניטרי החליט שלא להסתפק בסיוע רפואי, אלא להטיל על חבריו את חובת העדות על הזוועות שנחשפו בפניהם. לפי המיתולוגיה הפנימית של הארגון, אתיקה זו נולדה בתגובה ביקורתית להתנהגותו של הצלב האדום בזמן מלחמת העולם השנייה שמתוקף צו החשאי, שהיה נאמן לו, לא סיפר את מה שראו וידעו נציגיו בנוגע לזוועות הנאצים. גבעוני, בעקבות אחרים, מפריכה את המיתולוגיה הפנימית הזאת ומראה שהמציאות הייתה מורכבת הרבה יותר. בין השאר, היא מראה כיצד סדרה שלמה של שאלות אתיות בנוגע לעדות, השונות במהותן הן מאלו שהציע קרו והן מאלו שהעסיקו את ההגות הפוסט־סטרוקטורליסטית, סימנה את מסלול התפתחותו של הארגון ושל פרקטיקת העדות שהנהיג. בין השאר התלבטו ראשי הארגון "היכן, כיצד ובאיזה סגנון עליו לנסח את הטענות שהוא משמיע. מה עדיף, 'דיפלומטיה שקטה'... או שמא התבטאויות גלויות בספרה הציבורית. והאם... צריכות לאמץ טון מחאתי או שמור על נימה קרה ומרוחקת... האם עדיף להמשיך בפעולת הסיוע גם כאשר היא מנוצלת לרעה" (עמ' 177).

מודל זה של עדות ושל עדים, על שאלות העומק שהוא שואל בנוגע לסוגיות אתיות, פוליטיות ואפיסטמולוגיות, מתרחק עוד יותר מן המודל של קרו ומן המודל הפוסט־סטרוקטורליסטי. למעשה, הוא מתמודד באופן ישיר ובזמן אמת עם העובדה שהתערבות הומניטרית יכולה לעתים לשפר או להרע את המצב בשטח ולהשפיע ישירות על גורלם של בני אדם רבים.

המשותף לכל תצורות העדות שגבעוני מנתחת הוא המבנה האתי, המעמיד למעשה את ה"היות לעד" במרכז פרויקט העדות: "ההיעשות המחושבת לעד עומדת כיום בלבו של מעשה העדות שנמדד בתמורה הסובייקטיבית שהוא מחולל לא פחות – ואולי יותר – מאשר במידע האובייקטיבי שהוא מעביר" (עמ' 20). זו אחת הטענות המרתקות והרדיקליות ביותר של הספר, הראויה לדיון ביקורתי. בבסיס אתיקת העדות של גבעוני עמודת אתיקת "טיפוח העצמי" מבית מדרשו של פוקו. ואולם, להבדיל מן הפרשנות ההדוניסטית והרדוקטיבית שניתנה פעמים רבות לאתיקה פוקויאנית זו, גבעוני מציעה לראות בה אתיקה של מחויבות להיהפך לעד, בין שמדובר בעד השואה שלעדותו הטרואמטית נדרשת הקשבה אמפתית, בין שמדובר בעד המלחמה הנדרש להעיד על האמת ללא כחל ושרק ובין שמדובר בעד ההומניטרי הנדרש להתערב באזורי סכסוך באופן המועיל ביותר. בכל אחד מן המקרים העדות ממוסדת ומוכנית כדי לייצר את טיפוס העד הנחשק. באתיקת העדות של גבעוני, החובה אינה להעיד, וההמלצה היא להיהפך לעד באופן וולונטרי ועל־פי פרוטוקולים דינמיים. זה אולי בסיס עוצמתה של העדות המודרנית, אך נדמה שזה גם בסיס חולשתה הרבה.

ספרה של גבעוני הוא אפוא ספר מלמד, מאתגר ומענג בעת ובעונה אחת, והוא מציע להבין באופן מהפכני את האתיקה של העדות המודרנית. נוסף על כך, הוא מציע גנאלוגיה חלופית של מושג העדות, השונה לחלוטין מן הגנאלוגיה המקובלת שהשוואה עומדת במרכזה. למשל, משפט אייכמן כמעט אינו מופיע בסיפור של גבעוני, והדבר נעשה מתוך מודעות מלאה וכוונת מכוון. באמצעות התקנה זו הספר מצליח לבצע רהיפוליטיזציה שהיא כה נדרשת למושג העדות – בעיקר בהקשר הישראלי (אם כי הספר כמעט אינו נוגע באופן מפורש בהקשר הישראלי). ואולם, נדמה שהתקנה זו, על מהפכנותה ואופק המחשבה החדש שהיא פותחת, נשארת תמיד בתחומה של המחשבה החילונית האירופית, וזו לדעתי חולשתו המרכזית של הספר.

הספר כמעט אינו מתייחס להיבטים התאולוגיים העמוקים של העדות הקיימים ביהדות, בנצרות ובאסלאם. בסופו של דבר, העד מופיע בתצורות מפתיעות לא מעט פעמים במקרא, ובנצרות ובאסלאם הוא דמות מפתח. המובן המילולי של "המרטיר" וה"שהיד", דמויות סמליות רבות־השפעה, הוא עד. כידוע, אחת המצוות החשובות באסלאם היא מצוות השהאדה, שהמאמין מצווה להעיד בה על ייחודו של האל. גם את היחסים בין יהודים לבין גוצרים לאורך הדורות לא ניתן להבין מחוץ למסגרת התאולוגית של העדות, שהיא התפקיד שהטיל אוגוסטינוס הקדוש על היהודים. ממדים תאולוגיים חשובים אלו, שהשפעתם המכרעת ניכרת על תצורות העדות השונות עד ימינו, נעדרים כמעט לגמרי מן הספר.

בניתוח של גבעוני בולט עוד יותר היעדרה של העדות הלא אירופית, בעיקר משום שאחד ממופעי העדות המשפיעים ביותר של המאה ה־20 התרחש במסגרת ועדות הפיוס והאמת של דרום אפריקה שלאחר האפרטהייד. משום כך קשה לקבל את הערתה ש"עדות הקטסטרופה הייתה ונותרה מוסד מערבי בעיקרו" (עמ' 91, 103). עדות זו, שגם היא הונדסה וטופחה לפני ולפנים, הציעה מודל אחר מכל המודלים המתוארים בספר. זה מודל הצומח מתוך המציאות ומתוך התרבות הדרום אפריקנית מחד גיסא, אך גם מנהל דיאלוג מרתק עם המודלים האירופיים מאידך גיסא. העדים בספרה של גבעוני הם אפוא רק אירופאים – קורבנות, לוחמים ושוחרי טוב הומניטרים, וגבעוני מנתחת אותם באופן מבריק. העדים של "הדרום הגלובלי" ימתינו אפוא להודמנות אחרת כדי לקבל את מקומם הראוי גם בעברית.